

Arsen Avagyan – Deyr-i Zor Mutasarrıfı Salih Zeki ve Ermeni Soykırımı

Posted on 17/02/2020

Salih Zeki'nin zorbaca uygulamaları ilk kez Alaşehir'deki Rum nüfusunun zorla sürgününü ve göç ettirilmesini örgütleme sürecinde ortaya çıktı. Henüz resmen bu adı taşımasa da Balkan Savaşları sırasında kesin olarak biçimlenmiş Teşkilât-ı Mahsusa'nın 1913-1914 yıllarında Ege Denizi kıyı bölgelerindeki Rumları zorla tehcir ve sürgün etmesinde Salih Zeki'nin aktif rol oynadığı bellidir[1].

Anlaşıldığı kadarıyla 1910'lardan - itibaren Salih Zeki Ermeni siyasî partilerinin mensupları ile bazı temaslar kurmuş, çünkü Hınçak ve Taşnaksutyun gibi Ermeni partilerin önde gelen şahsiyetlerini ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı'ndaki Ermeni mebusları tanıdığını ve hatta onlar ile uzun uzun konuşmalar yapmış olduğunu Salih Zeki kendisi dile getiriyormuş. Örneğin Salih Zeki, Deyr-Zor'da Ermenileri sorgularken sık sık şöyle diyormuş: "Hınçak mısın, Taşnak mı? Korkma, ben de komitacıyım, Zohrab'ı ve Vartkes'i yakından tanıyorum, onlar ile bir zamanlar birçok konu konuştuk"[2].

Aslında o dönemde İstanbul'da İttihatçı şefler ile Ermeni siyasetçilerin daimî buluşma yeri Pera (İstiklâl) Caddesi'nde bulunan "Cercle d'Orient" siyasî kulübüdür[3]. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Ermeni mebusu Vahan Papazyan'ın anlatımına göre Zohrab ve Halaçyan bu kulübün üyeleridir[4]. Oraya sık-sık uğrayan diğer Ermeni mebuslar da İttihat ve Terakki'nin etkili kişileri ile temaslarda bulunurlardı[5]. Muhtemelen Salih Zeki'nin Ermeni siyasetçilerle temasları bu kulüpte veya Salih Zeki'nin sevdiği ve İstanbul'a geldikçe uğradığı Tokatlıyan Oteli'nin restoranında gerçekleşmiştir.

Salih Zeki'nin sonraki yıllarında Develi kaymakamı ve Zor mutasarrıfı görevlerine

atanmasında Talât Paşa takımı etkili oldu. Örneğin Zor mutasarrıflığına Salih Zeki'yi getiren Talât Paşa'nın eniştesi, Halep valisi Mustafa Abdülhalik Renda'ydı. Ayrıca bir başka kaynaktan da Salih Zeki'nin Talât Paşa takımına yakın devlet yöneticileri arasında bir çok tanıdığı olduğunu belirtmektedir[6].

Salih Zeki, daha Develi kaymakamlığı günlerinde Ermeni halkına yönelik zulümlerle ünlendi. 11 Şubat 1915'te ABD'den Everek/Develi'ye yeni dönmüş Kevork Hampartsumyan adlı genç, evinde bomba hazırlarken kazaen patlatmış ve kendi de hayatını kaybetmiştir. [7] Bu olayın ardından birkaç Ermeni yakalanmış; ancak soruşturma sonucu serbest bırakılmıştı. Kayseri mutasarrıfı, yörenin kaymakamının davranışlarını beğenmeyerek vazifesine son verdi; yerine İncesu kaymakamı Salih Zeki'yi[8] Develi kaymakamı tayin etti.

Salih Zeki, Develi kaymakamlığına başlar başlamaz bomba işini yeniden gündeme getirmekle kalmamış, yeniden birçok kişiyi tutuklatmıştı. "Everek, Fenese ve yöredeki Ermeni köylülerin çoğu hapishaneye getirilerek soruşturuldu, gömülü silâh ve kitaplar ortaya çıkıncaya kadar eziyet edildi, evleri basıldı." [9]

Ermeni soykırımına tanıklık eden ve Büyük Kıyım'a adanmış ilk çalışmalardan birinin yazarı olan Sebuhan Akuni, Salih Zeki'nin Develi kaymakamlığındaki ilk günlerini şöyle anlatır: "Kayseri mutasarrıfı Everek kaymakamının merhametli davranışlarını görerek, onu hemen görevden aldı, yerine Zeki adlı bir Çerkesi, insana benzer bir canavarı tayin etti... Zeki'nin, Everek'te göreve başlaması ile ilk işi bomba olayını alevlendirerek, hapishaneleri doldurması oldu. Everekli erkeklerin büyük çoğunluğunu tutuklatarak, korkunç eziyetlere maruz bıraktı. Zeki şahsen dayak atıp şiddetle işkence etmenin yanı sıra, ayaklarına kezap döktürerek, kor demirlerle ayaklarını ve göğüslerini yaktırdı. Ayrıca Everek'ten sürgün edilen, şahsen eşlik ettiği 14 kişilik bir grubu yolda vurdurup , eğlendi..." [10]

Salih Zeki'nin, Develi'de yaptığı zulüm birçok anıda yer alıyor; bu nedenle yaptığı vahşetleri saymaya gerek görmüyoruz. Yalnız bir durumu belirtelim, Salih Zeki ancak eziyet etmekle

kalmayıp, öldürülmeleri seyretmekten zevk alıyordu. Mesela, ölüm cezasına çarptırılan Ermenilerin idam edilmesini seyretmek için “beş saatlik yolu inanılmaz bir zaman diliminde atla Kayseri’ye ulaşmıştır...” [11]

Nitekim Salih Zeki herhangi bir hukukî gerekçeye dayanmaksızın Everek’te yaşayan Çanakkale kahramanlarından yüzbaşı Sarkis Torosyan[12] ailesini sürgüne gönderdi; Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi Hampartsum Boyacıyan (Büyük Murat, Hınçak Partisi üyesi) ve onun sekiz arkadaşını[13] da işkencelerden geçirdikten sonra idam ettirdi ve bunu 26 Temmuz 1915 tarihli telgraf ile Dâhiliye Nezareti’ne bildirdi: “Mürettib-i ihtilâl oldukları tahakkuk etmesine binaen idamları tasdik-i âliye iktiran eden Kozan sancağı mebus-u esbaki Hamparsum Boyacıyan’la Develi kazasından sekiz şahsın dünkü gün merkez-i livada kale civarında salben idam edildikleri maruzdur. Fi 25 minhü Mutasarrıf Zeki.[14]

Temmuz 1915’te Salih Zeki, kazanın kırsal nüfusunun tehcir edilmesini emretti, kabilelerin yanlarına aldıkları eşyaları bırakmak zorunda kalmaları için dağ yollarından gitmeleri sağlandı.[15] Ağustos ayında da Everek’in Ermeni nüfusunun tehcir edilmesini emretti.[16]

Everek hapishanesinde, şahsen eziyetlere maruz bıraktığı tutuklu Ermenilere, Salih Zeki nefretini gizlemeyerek “Siz, hepiniz yazılarınızda bizim vahşetimizi anlatabilirsiniz, ama ben şu anda mutlu ve mesudum. Ben Ermeni ırkının düşmanıyım, ruhumun ve kalbimin telleri size karşı şiddetle, nefret doludur. Ermeni ve Türk milletlerinin dostluğu mümkün değildir. Damarlarımdaki bir damla kanda size karşı merhamet var olduğunu bilsem, bu ayıptan kurtulmak için o damarı koparıp köpeklere atarım.”[17]

Ermeni ahalinin tehciri ve özellikle imha edildiği sırasında Salih Zeki bir yöntem uygulamayı çok severdi: Ermenileri imha işinde, din değiştirmiş, Müslümanlaştırmış Ermenileri geniş ölçüde kullanma yöntemi. “Sizler gerçek Türk olduğunuzu ispatlamak için mutlaka bir Ermeni öldürmelisiniz!” Müslümanlaştırılan Ermenilere Zeki bu sözlerle hitap ediyordu[18]. İlk kez İncesu kaymakamı olduğu zaman bu yöntemle 15-20 Ermeni öldürtmüştü[19].

Salih Zeki'nin Develi'deki uygulamaları, eylemleri, meslek hayatında yükselişinin temelini oluşturdu. Salih Zeki 26 Nisan 1916'da Deyr-i Zor mutasarrıflığına tayin edildi. Deyr-i Zor mutasarrıfı Ali Suat Bey sürgün edilen Ermenilere acıyordu, hatta onlar için ufak bir yerleşim yeri bile yaptırmıştı. Halep valisi Mustafa Abdülhalik Renda Dâhiliye Nezareti'ne müracaat ederek, Ermeni tehcirini hızlandıracak, Resü'l-ayn ve Deyr-i Zor'dakileri öldürebilecek güçte birini göndermelerini rica etmişti.[20]

Salih Zeki'nin mutasarrıflığa tayini kararında İttihatçı üçlü yönetimden iki üye, Talât ve Enver Paşalar arasında tartışma çıktı. Aslında Salih Zeki, Enver'in yönettiği Harbiye Nezareti'yle en az iki kez tartışmıştır. İlk olay, Sarkis Torosyan ailesinin sürgüne gönderilmesi ile ilgiliydi. Enver Paşa, Talât Paşa'ya sürgün emrinin iptal etmesi için mektup göndermiş, ancak Talât Paşa metktubu cevapsız bırakmıştı. [21] İkincisi ise, Salih Zeki'nin kariyeri bakımından daha ciddî sonuçlar doğuran, Salih Zeki'nin, Develi kaymakamlığı yıllarında, resmî yazışmalara konu olan, Kayseri Jandarma Tabur Kumandanı Lütfü Efendi ile tartışması idi.[22] Salih Zeki, Jandarma Komutanı Lütfü Efendi'yi Hınçak Komitesi'ne üye bir grup Ermeninin kaçmasına sebep olmakla suçladı[23]. Soruşturmadan sonra ikisini de görevlerinden alındılar[24]. Salih Zeki'yi İstanbul'a Dâhiliye Nezareti'ne aldılar, ama azletme yerini, rütbesi yükselerek, yeni göreve - Zor mutasarrıflığına tayin ettiler.

Türk tarihçi Taner Akçam, Osmanlı arşivi belgelerine dayanarak Salih Zeki'nin mutasarrıflığa tayini konusunda şöyle diyor: "Salih Zeki'nin Deyr-i Zor 'a mutasarrıf atanma tarihi 26 Nisan, onaylanma tarihi ise 29 Nisan 1916'dır. (BOA, DH, BEO, 4410-330741-01-01 Daire-i Sadaret Umur-i Mühimme Kaleminden Dâhiliye Nezaretine 29 Nisan 1916 tarihli yazı)."[25] Fakat Salih Zeki'nin mutasarrıflığına atanma sorunu bununla bitmemiş, çünkü 19 Mayıs 1916'da Enver Paşa Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Salih Zeki'nin atanmasına itiraz etmiş ve Deyr-i Zor gibi hayatî önem taşıyan bir yer için ordunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek başka bir yöneticinin bulunmasını isteyerek öneride de bulunmuştur.

“Dâhiliye Nezareti, şifre kalem-i Mahreci Bağdad. Altıncı ordunun en mühim menzil hududunu ihtiva eden idare mıntikasının temin-i intizamı ehemmiyetle matlub olmakla Zor mutassarıflığına tayin buyurulan Zeki Bey’in yerine iktidar ve kifayeti müselleme ve mücerreb olan Bağdat vali muavin-i sabıkı Şefik Bey’in tayinini ordunun ihtiyacı nokta-i nazarından suret-i katiyede muktezi gördüm. Binaenaleyh bu babdaki muamelenin tesri-i ifasıyla şimdiden ihtiram kılınmak üzere iş’ar buyurulmasını suret-i mahsusada rica eylerim. Fi 6 Mayıs sene 332 (19 Mayıs 1916). Başkumandan vekili Enver.”[26] Dâhiliye Nezareti, Enver Paşa’nın isteğine muhalefet ederek, Salih Zeki’nin atanmasında ısrar etmiş, temel sebep olarak da, Deyr-i Zor mutasarrıflığı görevine deneyimli, sürgün edilen ve orada toplanan Ermeniler sorununu halledebilecek yetenekte bir zatın gerektiğini göstermiştir. Zaten, Develi kaymakamlığı yıllarında Salih Zeki’nin kararlılığını “Ermenilere karşı yöntemleri ele alma şekli” kanıtlamıştır. Dâhiliye Nezareti’nin cevabı şöyledir:

“Dâhiliye nezareti kalem-i mahsus müdüriyeti, Bağdad’da başkumandan vekili Enver Paşa hazretlerine (mahrem şifre). 7 Mayıs 332. C 6 Mayıs sene 332. Şefik Bey’in Hakkari mutasarrıfı iken Cevdet Bey’in merkezden infikakı üzerine Van vali vekaletine tayin olunarak bu esnada Veremyan ve emsalinin tevkifleri hakkında Nezaret’ten verilen evamiri tatbikten ihtiraz eylemiş ve Cevdet Bey’in avdetine kadar orasını tevsi-i mefsedete müsaid gören Ermeniler tarafından Van havalisinde gayri kabil-i teskin vakalar ihdas eylemiş idi. Muktedir ve faal bulunan Zeki Bey Develi kaymakamlığında bulunduğu sırada Ermenilere karşı müttehad tedabiri şayan-ı takdir bir surette hüsn-i tatbik etmesine mebni mülkiye müfettişliğine tayin olunmuş ve Zor’da orduya müteallik vezaifi ve Ermenilere aid eşyaları da hüsn-i ifaya muvaffak olacağı kaviyyen memul bulunmuştur. Şefik Bey’in Halil Bey’in işarı üzerine Müntefik mutasarrıflığına tayini derdesttir. Mamafih Şefik Bey’in Ermenilere aid tedabirin tatbikinde yine tereddüd göstermiyeceğine emin iseniz Zor mutasarrıflığına tayin icra eylemek üzere keyfiyetin işar buyurulması mütemennadır. (ba emr-i âli-i müsteşari)[27]

Talât Paşa ve Dâhiliye Nezareti’nin kararlı tutumu üzerine Enver Paşa itirazlarından vazgeçip, Salih Zeki’nin Deyr-i Zor’a mutasarrıf olmasına rıza göstererek, bu kararı resmî

yazı ile Talât Paşa'ya bildirmiştir: “Harbiye Nezareti, şifre kalemi. Aziziye'den Dâhiliye Nazırı beyefendi hazretlerine mevrud 9 Mayıs 332 tarihli şifredir. Tensib-i devletleri cihetle Şefik Bey'in Müntefik ve Zeki Bey'in Zor mutasarrıflıklarına tayinleri muvafıktır. Başkumandan vekili Enver.[28]

Salih Zeki'nin Deyr-i Zor'a ulaşır ulaşmaz vicdanı sızlamadan verdiği ilk emir, sağ kalan 250 Ermeni yetim çocuğu şehrin yakın çevresindeki mağaralarda yaktırmak olmuştur. Salih Zeki, Deyr-i Zor'a tayininden hemen sonra, tehcir edilen binlerce Ermeni'nin yok edilmesi için Resü'l-ayn ve Safa köyünde yaşayan, Halep valisi ve yerel yönetimin baş belası olan Çeçenlerden çeteler kurdu.[29] Salih Zeki, Çeçenleri kendi otoritesine bağlamayı başardı.

Salih Zeki'nin Deyr-i Zor'da atanmasından hemen sonra ünlü Ermeni yazar Aram Andonyan'ın ve Meskene Kampı'nda bulunan 16 zengin Ermeni aile ile ilginç bir olay yaşamıştır. “Aslında aileler, Deyr-i Zor'a Mutasarrıf olarak atanan Salih Zeki'ye rüşvet vererek Deyr-i Zor tarafına geçmek taraftarıydılar. Zeki rüşveti kabul etmiş ve ailelerden, kendisi Deyr-i Zor'a geçtikten sonra oraya gelmelerini istemiştir. Andonyan'ın Salih Zeki ile tanışıklığı tüm bu planları değiştirir. Çünkü Salih Zeki, Andonyan'a “sakın Deyr-i Zor taraflarına gelme” {“inme aşağıya”} uyarısında bulunarak, deyim yerindeyse katliamın haberini vermiştir. Durumu ailelere anlatan Andonyan, onları ikna etmiş Deyr-i Zor yerine, Naim Efendi'ye rüşvet vererek Halep'e gitmeye karar vermişlerdi”[30].

Ermeni soykırımı tarihinde, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki adı, Resü'l-ayn ve karargâh merkezi Deyr-i Zor'da toplanan, yüz binlerce Ermeni'yi katletmekle anılır. 1919-22 tarihli “tehcir ve taktıl” duruşmalarında, Salih Zeki'nin işlediği cinayetlerle ilgili olarak şu sözler gündeme gelmiştir: “Deyr-i Zor eski mutasarrıfı Ali Suat Bey, Ermenilerin kaderi hakkında açıklamalar yaptığı zaman dedi ki, Halep telgraf idaresinde çalışan (Tasvir-i Efkâr) gazetesi eski muhabiri Agâh Bey, Deyr-i Zor mutasarrıfı Salih Zeki Beyle sohbetinde: ‘Senin için on binlerce Ermeni'yi katlettiğin söyleniyor doğru mu?’ Bu soruya cevaben Salih Zeki, gururlanarak, dedi ki: ‘Benim namusum var, on bin ne ki. Biraz daha yükselt.’” (Bak. dosya

6 ve 14 belge N 4, ve dosya 11 belge N 1)[31]

Deyr-i Zor'da katledilen Ermenilerin sayısı 10.000'den fazla olduğunu ifade eden Salih Zeki'nin itirafları önemlidir. Diğer taraftan, Res-ul Ayn ve Deyr-i Zor'da Salih Zeki tarafından organize edilen katliamlarda öldürülen Ermenilerin sayısı kesinleşmemiştir.

Görüldüğü kadarıyla, Ermeni soykırımı tasarlanırken, sürgün edilen halkı toplu halde yok etmek için Suriye çölleri son durak olarak seçilmiştir. 5 Temmuz 1915'te Zor mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta, Dâhiliye Nazırı Yardımcısı Ali Münif, Musul ve Halep dâhil, sürgün edilen Ermeni nüfusun, Müslüman halkın % 10'unu[32] geçmeyecek şekilde, gönderilecekleri yerleri genişletme kararını bildirmiştir. Kafilelerin Zor'a gönderilmesinin durdurulması kararını içeren telgrafa rağmen, [33] 12 Temmuz 1915'te Deyr-i Zor 'a tehcir edilen Ermenilerin sayısı zaten belirtilen % 10'u oranını geçmişti, fakat sevkiyat devam etmiştir.

Burada, tehcir edilenlerin yüzde kaçının hangi vilayetlerden Deyr-i Zor 'a ulaştığı önemlidir. İttihat ve Terakki hükümeti bakımından, Ermeni tehcir politikasının temeli, doğu vilayetlerinin (Batı Ermenistan) İmparatorluk sınırları içinde tutulması ve bölünmenin engellenmesidir. Hatta o yörede Anadolu Türklerinin vatan şekillendirmesi tasarısında, I. Balkan Savaşı'ndan mağlubiyetle çıkılması ve Makedonya'nın kaybı çerçevesinde "yeni vatan" şekillendirme siyaseti de uygulanıyordu. Bu konu tarihçi Fuat Dündar tarafından şöyle vurgulanır:

"Enver Paşa Trablusgarp'tan İstanbul'a vardığında, savaş bitmiş ve Osmanlı Avrupası toprakları Midye-Enez hattına kadar kaybedilmişti. Çok geçmeden Enver, aralarında Talât Paşa ve Cemal Paşa'nın bulunduğu bir grup İttihatçı arkadaşıyla birlikte 23 Ocak 1913 Darbesi'ni gerçekleştirdi. Bu triumvira, gelecek 5 yıl içinde İmparatorluğun tüm politik karar mekanizmaları üzerinde mutlak kontrolü elinde bulundurarak İmparatorluğun kaderini çizecektir. Osmanlı'da yeni bir dönemi açan bu darbe aslında, önceden planlanmış

bir siyasî projenin ilk adımı olacaktır: Anadolu'da Türklüğün yaşayacağı bir vatan yaratmak. Balkanlar'ın kaybıyla ilgili sorumluluk muhalefetin üzerine yıkılmıştır; böylece yok olmaya başlayan Avrupa topraklarından çekilip ve Anadolu'da yoğunlaşmak hedefi Edirne'nin 22 Temmuz 1913'te geri alınması ile başlatılmış oluyordu".[34]

Batı Ermenistan'ı "Türk vatanı" sınırlarına içine alma planına dair hazırlıklar, Talât Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi'nde[35] de ortaya konuyor. Talât Paşa, Balkanlar'dan çıkarılan muhacirlerin, sürgün edilen Ermenilerin ve altı Ermeni vilâyeti dışındaki Anadolu'nun batısındaki vilâyetlerden ayrılmamış Ermenilerin sayısı hakkında hesaplar yapıyordu[36].

Batı Ermenistan'ın (altı Ermeni vilâyeti) bölünmesini ve ayrılmasını engellemek amacıyla oralarda yaşayan yerleşik Ermeni halkı yok edilerek sorunu kökten çözme projesi, soykırım tasarısı, ünlü İttihatçıların anılarında da görülür. Hüseyin Cahit Yalçın'a göre Ermenilerin tehcir projesinin asıl mimarı Dr. Bahaeddin Şakir'dir ve onun bu doğrultudaki faaliyetleri için, "şayet Bahaeddin Şakir'in anısını sonsuzlaştırmak gerekirse, doğu vilâyetleri memnuniyetle onun anıtını yerleştirmek için kapılarını açar" demiştir. [37]

1915-1916 yıllarındaki Ermeni tehcir ve soykırımını Holokost'la karşılaştırdığımızda, gördüğümüz bir diğer ayırt edici özellik Ermenileri vatanlarından yoksun bırakma (patriocide) fikridir. Nitekim Ermeni vilâyetlerindeki bu uygulamaya, İttihatçıların, daha sonra da Kemalistlerin daha kolayca asimile edilebileceğini düşündükleri aynı yörede yaşayan Kürtler de aktif biçimde katılmış ve Ermeni topraklarına el koymuşlardır. Bir diğer deyişle Kürtlerin Ermeni soykırımında basit bir alet olarak kullanılmış olduğu fikri temelsizdir, çünkü Kürtlerin, Ermenileri yok etme planında rol oynaması da aynı fikre dayanır: Ermeni topraklarına sahip olmak.

Anavatanları dışında yaşayan Ermeniler daha az tehlikeli görülmeyle birlikte 1915-16 yılları Ermeni soykırım projesinin temel hedefininin İmparatorluk sınırları içinde yaşayan Ermenilerin tamamı olduğu kabul edilebilir; ne var ki Batı Anadolu ve Kilikya vilâyetlerinin

yöneticileri tehciri daha “yumuşak” bir tarzda uygulamışken, Batı Ermenistan bölgesindeki vilâyetlerin yöneticileri aynı politikayı kimi zaman merkezî hükümet tarafından görevden alınmalarına yol açacak kadar “sert-şiddetli” biçimde hayata geçirmiştir.[38]

Batı Ermenistan halkının tehciri sürecinde uygulanan vahşet bu Ermeni vilâyetlerinden gönderilenlerin bir bölümünün Deyr-i Zor’a ulaşamamasına neden oldu. Osmanlı arşiv belgelerinin incelenmesi de bu hakikati ortaya koyar. Örneğin, Dâhiliye Nezareti’nin 18 Mayıs 1915 tarihli emri ile Erzurum’dan ve 23 Mayıs 1915 tarihli emri ile Van’dan tehcir edilen Ermeniler Deyr-i Zor’a yerleşmiş olmalıydılar.[39] Belli ki Erzurum’dan çıkan kervanlar Kemah ovasında katledilmiştir. Erzurum valisi Tahsin, olacakları tahmin ederek Erzurum’dan çıkan kervanlara birkaç kilometre eşlik etmiş, fakat onun ayrılmasından sonra kervanlar yok edilmiştir. Van Ermenilerinin acı kaderi hakkında da pek çok tanıklık vardır.[40] Diyarbakir valisi Mehmet Reşid’in cinayetleri zaten o boyutlara ulaşmıştır ki, Talât Paşa ona önce bir uyarı telgrafı çekmiş, sonra da görevden almak zorunda kalmıştır.

Salih Zeki öncesi Zor mutasarrıfı olan Ali Suat’a gönderilen telgraflardan, görev süresinde Deyr-i Zor’a Antep, İzmit, Tekirdağ, Karahisar, Akşehir, Maraş, Bursa, Samsun Ermenilerinin oluşturduğu kervanların ulaştığı anlaşılır.[41] Görüldüğü gibi bunlar arasında Batı Ermenistan yöresinden tehcir edilmiş herhangi bir Ermeni kervanının Deyr-i Zor’a ulaştığına dair bir bilgi yoktur. Bu durum bile, Ermeni tehcirinin, bu halkı yok etme hedefiyle anavatanlarından yoksun bırakmaya dayandığının kanıtıdır.

Tehcirin bir diğer görgü tanığı, Piskopos Balakyan’a göre, Halep’e ulaşan kervanların bir bölümü Halep ile Deyr-i Zor arasındaki bölgede kırıma uğradı. “Binlerce aile, Deyr-i Zor’a gönderilmek üzere Halep’ten yola çıkarıldı, bunlardan yüzde 5’i Deyr-i Zor’a sağ salim ulaşamadı. Çölde ‘eneze’ adı ile anılan silâhlanmış, atlı eşkıya grubu, sahipsiz, korumasız halka saldırıp, dövdüler, öldürdüler, hakaret ederek soydular, giysilerini aldılar, karşı gelenleri işkencelere maruz bırakıp çekip gittiler. Sağ kalanlar ise, geri dönüş yasak olduğundan, ileriye gidip yeni taarruzlara, işkencelere maruz kaldılar. Böylece yolda yok

edilerek ancak yüzde 5'i Deyr-i Zor 'a ulaştı.”[42]

Ermeni halkının, Deyr-i Zor katliamı ile ilgili bir çok ağıtı vardır[43]. Sağ kalan insanlarda, “Canavar Zeki” adı uzun yıllar korku yaratmıştır. Değişik kaynaklar Salih Zeki'nin Deyr-i Zor 'da yaptığı katliamın kurbanlarının sayısı hakkında farklılık gösterir. Örneğin, görgü tanığı, Deyr-i Zor 'a sürgün edilen Jamanak gazetesi editörü Yervant Odyan 298.500 sayısını belirtirken[44], Aram Andonyan 200.000-[45] kişiden söz eder. S. Akuni ve Taşnak Partisi üyesi Şavarş Misakyan'ın verilerine göre de Salih Zeki Deyr-i Zor 'da 60.000 Ermeni'nin ölümünden sorumludur.[46] 1922'de yayımlanan Tsayn tarapelots (Eziyetin Sesi) kitabında Deyr-i Zor'da kıyıma uğrayanların sayısı 30.000[47] olarak belirtilir. Ermeni tarihinde, Aram Andonyan'ın verdiği 200.000 kurban daha geniş ölçüde yer alır.

Salih Zeki, Deyr-i Zor'da mutasarrıflık görevini 19 Mart 1917'ye kadar sürdürdü ve görevini Havran mutasarrıfı Abdülkadir Bey'e devretti[48]. İstanbul'a çağrılan Salih Zeki Dâhiliye Nezareti'nde hiç bir göreve atanmamıştır; 1917-1918 yıllarında işsizdir[49].

Daha sonra, 1920 yılında İstanbul'da, Deyr-i Zor 'da Ermenileri öldürenler için açılan davada Salih Zeki giyaben ölüm cezasına çarptırıldı, hüküm Sultan tarafından da onaylandı[50]. Sovyetler Birliği'nde resmî bir kurumda çalışmak için anket doldurmak gerekiyordu ve anketlerde mutlaka yargılanıp yargılanılmadığına ilişkin bir madde vardı. Salih Zeki, doldurduğu anketlerde Deyr-i Zor'da Ermeni kırımını organize etmekten idama mahkum olduğunu gizlemiş ve bu soruyu şöyle cevaplamıştır: “Türkiye'de siyasî faaliyetten giyabımda idam cezası verildi”[51].

İşsiz kaldığı süreçte Salih Zeki'nin Ermeni soykırımında oynadığı rolü nedeniyle pişmanlık duyduğunu düşündürten kimi veriler vardır. Kendi ifadeleri dışında, başka kaynaklar da Salih Zeki'nin binlerce masum insanın öldürülmesinden çok pişman olduğunu, hatta intihar etmeyi bile düşündüğünü belirtiyor. Mesela Osmanlı Meclisi'nin İzmir ve Aydın mebusu (1912-1919) Emmanuil Emmanuilidis “Zor Çölü” hakkında “Bir milyon insan yurtlarından

edilerek, bunlardan 200 binin bile oraya varıp varamadığı ve bunlardan kaçının kaldığı belli değildir” dedikten sonra şunları ekliyor: “1917’de Beyoğlu’nda kısa boylu, esmer, ahenkli bir vücuda sahip, 30-35 yaşlarında, dış görünüşü herhangi bir vahşilik göstermeyen bir gençle karşılaştık. Kendisinin Müslüman olduğunu, vali olduğu Zor Çölü’nde çok zengin olduğunu, 60.000 Ermeni’yi katledip çocukları canlı canlı gömdüğünü, dışarıya çok ender çıktığını, insan yüzü görmek istemediğini, adının Zeki olduğunu ve intihar etmeyi düşündüğünü bize söyledi. Sonradan gazetelerde (Vakit 2 Mayıs 1920, No. 890), yeni bir sürgün bahanesiyle her bir yandan Zor Çölü’ne toplanan Ermenileri tekrar yürüyüşe çıkartarak, düzenlediği atlı ve yaya çetelerle, kendisinin de bizzat bulunup izleyerek, önce yolda soyduktan sonra, Habur Bölgesi’nin ücra köşelerinde onları hunharca katlettikleri için, Askeri Mahkeme’nin 28 Nisan 1920 tarihindeki kararıyla, adı geçen bu kişinin gıyaben idama mahkûm edildiğini okudum”[52].

Nitekim Salih Zeki de 1933’te kaleme aldığı otobiyografisinde o günleri şöyle anlatıyor: “Değişik kazalarda kaymakamlık yaptım. Son görevim Deyr-i Zor kazasında (1915-1916) 6 ay süren mutasarrıflıktı. Benim görüşlerimde değişiklik o zaman başladı. Dünya Savaşı sırasında Türkiye’de yaşayan Ermeniler Adana, Halep, Suriye, Deyr-i Zor, Musul vb. yerlere tehcir edildi. Her yerde, her tarafta (езде и всюду) cinayetler işleniyor, kanlı olaylar oluyordu. Bu arada belirtmeliyim ki, o zamanlar askerlerin diktatorası öylesine güçlüydü ki, sivil makamlar hiçe sayılıyordu. Buna rağmen ben bir mutasarrıf olarak bu iğrenç işten kendimi de suçlu buluyorum.

Bütün bunlar bende mevcut düzene, hükümete ve savaşa karşı memnuniyetsizlik, hatta düşmanlık hissi uyandırdı. Bu felâket yalnız Ermenilerin başına gelmiş değildi, aynı zamanda bütün Türk halkının da felâketiydi. Bu beni devrim saflarına itti. (Yukarıda bahsettiğim bütün geçmişim yüzünden Bakü teşkilâtı 1923 yılında beni partiden ihraç etti ve Haziran 1926’da ZAK KK (Kafkasya Komünist Partisi Kontrol Komisyonu) bir kararla üyeliğimi iade etti. ZAK KK eklidir.)”[53].

İstanbul'da pişmanlık duyguları yaşadığı ve işsiz kaldığı dönemde Salih Zeki memlekete dönen savaş esirlerden Rusya'daki olaylar hakkında bilgi almaya başladı ve Rusya'daki Türklerin de devrimde aktif rol aldıklarını ve Türk devrimcilerinin başında eski arkadaşı Mustafa Suphi'nin bulunduğunu öğrendi[54]. Salih Zeki bunun üzerine Rusya'ya gidip sosyalist çevrelere katılma kararı aldı. Fakat kendisinin de belirttiği gibi o zamanlar sosyalist fikirlere aşina olmakla birlikte Marksizm ve komünizm hakkında pek fikri yoktu. Nitekim, değişik kaynaklara göre, izleyen yıllarda da Salih Zeki'nin Marksizm bilgisi pek kuvvetli olmadı. Mesela, Ahmed Cevat Emre 1921'de kaleme aldığı "Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareket" yazısında Salih Zeki hakkında "Zeki ve bilgili adam, ama bilgileri ve Marksizm ile ilgisi amatörlükten öte gitmiyor"[55]. 1920'de Trabzon'da yayınladığı Niçin Bolşevik Oldum? kitapçığı da Salih Zeki'nin Marksizm bilgisinin zayıflığını göstermesi bakımından eleştirilmesine yol açtı. 1 Mart 1934 yılında doldurduğu KUTV öğretmenleri için hazırlanmış anketteki 5 maddeye (literatür ve siyasî çalışmalarda siyasî hatalar yaptınız mı? Ne gibi hatalar?) Salih Zeki bu eleştirileri kabul edip, mazeret olarak şöyle bir açıklama getiriyor: "Türkiye'de (Trabzon'da) 1920'de yayınlanan son eserim propaganda bakımından çok güçlüydü, ama Marksizm yaklaşımı bakımından değil, çünkü o zaman Marksizm hakkında bilgim yoktu"[56]. Nitekim Trabzon'dan Bakü'ye döndükten sonra verdiği raporda bu kitapçığı şöyle değerlendirmişti: "Ben bir risale tabettirdim, 600 nüshasını dağıttım. Evvela eser iyi netice verdi, fakat bilahare Müdafaacılar aleyhinde bulundular"[57].

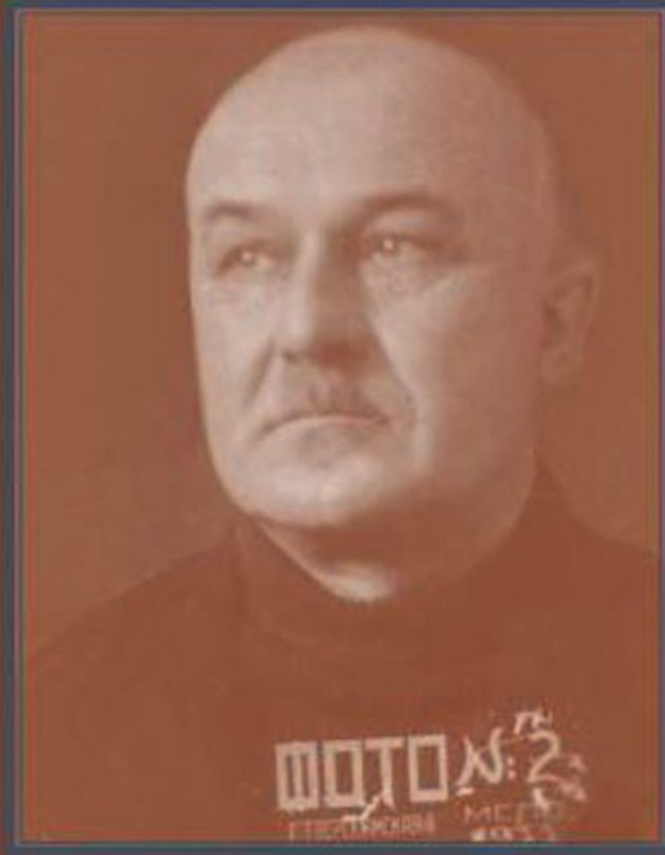
Salih Zeki'nin İstanbul'u terk etme nedenlerinden biri de kuşkusuz Ermeni soykırımında oynadığı rol dolayısıyla İngilizler tarafından yakalanıp yargılanma endişesiydi. Bu çerçevede Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Salih Zeki İstanbul'dan ayrıldı ve 1918 sonlarında Batum, Tiflis yoluyla Bakü'ye ulaştı. "Tam da o zaman başta İngilizler olmak üzere Müttefik birlikleri İstanbul'u işgal etmesine yolu açan Mütareke imzalandı. İngilizlerin beni tutuklamasından korktuğum için Türkiye'den ayrılma kararı aldım. Daha sonra öğrendim ki, işgal sırasında başında Arnavut Mustafa Paşa'nın bulunduğu Sultan İngiliz Askerî Mahkemesi gıyabında beni idama mahkûm etmiş."[58].

Salih Zeki'nin İngilizler tarafından yakalanma korkusu yüzünden Türkiye'den ayrıldığı, Mutasarrıf Suphi Bey'e yazdığı 12 Mayıs 1920 tarihli mektuptan da bellidir: "Türkiye'nin sinesinde kopan fırtına İngiliz diktatoryası bizi dahi Kafkas'a attı. İki seneye kadar buradayım." [59]

Salih Zeki'nin Bakü'de inançlı bir komünist olma yoluna girdiğine ilişkin önemli bir kanıt, Kafkasya'daki eylemlerinin ilk döneminde, İstanbul'da tanışmış olduğu komünist Celal Korkmasov ile kurduğu bağlantıdır. [60] Öte yandan, Salih Zeki'nin 1919'da Rus Komünist Partisi (bolşevik) üyesi olması, bu eylemcinin İttihatçılıktan (Cemiyet'in resmî üyesi olmasa bile İttihatçılık ilkelerine sadık bir memur olarak davranmıştır) komünistliğe hızlı bir biçimde geçtiğini gösterir.

ARSEN AVAGYAN

KARANLIKTA KALMIŞ BİR EYLEMÇİ:
İTTİHATÇI KOMÜNİST
SALİH ZEKİ (KUŞARKOV)

SOSYAL
TARİH
YAYINLARI

[1] Gevorg Vartanyan, Huyn bnakçutune Osmanyanyan kaysrutunum ev poqrasiakan axete (1914-1923tt.), Yerevan 2012, s. 80-82. (Ermenice).

[2] M. Ağazaryan, Aksorakan huşer (Sürgün hatıraları), Adana, 1919. s. 27. (Ermenice).

[3] Vahan Papazyan, İm huşere (Benim hatıralarım), cilt 2, Beyrut, Tparan Hamazgayin Enkerutyanyan, 1952, s. 275. (Ermenice).

[4] Aynı yerde.

[5] Aynı yerde.

[6] Süleyman Nuri, Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler, İstanbul, TÜSTAV, 2002, s.236.

[7] Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, Hatıralar Everek -Fenese'nin, Paris 1963, s. 583
[Ermenice]

[8] BOA, DH, ŞFR, nr. 562/7, s. 001-2. Develi kaymakamlığına Salih Zeki'nin atanmasıyla ilgili olarak Kayseri mutasarrıfının açıklaması şudur: "Konak kazasının ehemmiyeti makusen mütenasib kaymakam Nâzım beyin kudretsizliği tahriratına melfûfen takdim kılınan telgrafnamelerle müberhen olmasına mebni kudret ve dirâyeti takib-i eşkiyâda cesaret ve azim ve metaneti Kayseriye'nin Develi kazası kaymakamı Zeki beyle tahvillerini arz ve istirham eylemişsem de komisyonda kalmış olacak ki henüz emr-i nezaretpenahilerine destres olunamadığı zamanın ve mevkiin daha ziyade teehhürüne müsaid olmamasına binaen resen ve serian icâbının icrası", aynı yerde.

[9] Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, Hatıralar Everek -Fenese'nin, Paris 1963, s. 584
[Ermenice]

[10] Bir milyon Ermeninin katliamının tarihi, hazırlayan S.Akuni, İstanbul, 1921 s.192-193 [Ermenice]

[11] Patmutun hay Kesario, (Ermeni Kayserinin Tarihi), yöresel, tarihi ve milli inceleme Arşag Alboyacıyan, 2.cilt, Kahire 1937 s.1411 [Ermenice]

[12] Bunun hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz, Sarkis Torosyan, Dardanelic minchev Pagestin, (Çanakkale'den Filistin'e), Erivan 2012, s. 101-102 (Ermenice) ve Ayhan Aktar, Yüzbaşı Torosyan'ın hikâyesi...<http://arşiv.taraf.com.tr/yazilar/ayhan-aktar/yuzbasi-torosyanin-hikayesi/10566/>

[13] Şavarş Misakyan, Derevnerı teğnadz huşadeder mı, (Yaprakları Sararmış Hatıra Defteri), Marsilya, Parenthèses, 2015, s.34 (Ermenice).

[14] BOA, DH, EUM, 2 Şb, nr. 9/99, s. 3.

[15] Reymond Kevorkian, Ermeni Soykırımı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2015, s.739

[16] Age

[17] Aleks Krikoryan, Setrak Karagözyan, Hatıralar Everek -Fenesenin, Paris 1963, s.605 (Ermenice).

[18] Mihran Minasyan, Aram Antonyani vkayutune Ter Zori gavarapet Salih Zeqi beyi Erereki mech katarac ocirneru masin (Deyr- Zor mutasarrıfı Salih Zeki'nin Everek'te yaptığı cinayetler hakkında Aram Antonyan'nın tanıklıkları), Cexaspanagitakan handes, tari: 6, No 1, 2018, Yerevan, s. 61-62. Ermenice.

[19] Aynı yerde.

[20] Aram Andonyan, Medz vocir, (Büyük katliam), Boston 1921, s. 50-52 (Ermenice).

[21] Sarkis Torosyan, Çanakkale'den Filistin'e, Erivan, 2012, s.101-102 (Ermenice).

[22] BOA, DH, EUM, 6 Şb, nr. 51/38, s. 5.

[23] Aynı yerde.

[24] Aynı yerde.

[25] Taner Akçam , Naim Efendinin Hatıratı ve Talât Paşa Telgrafları, Krikor Gergeryan Arşivi, İstanbul İletişim Yayınları, 2016, s.59

[26] BOA DH KMS 39-13. 1334 B 19. (Zeki Bey'in Zor mutasarrıflığına tayini).

[27] Aynı yerde

[28] Aynı yerde

[29] BOA.DH_EUM_EMN_00070_00026_001; DH_EUM_EMN_00070_00026_003

[30] Taner Akçam, Naim Efendinin Hatıratı ve Talât Paşa Telgrafları, Krikor Gergeryan Arşivi, İstanbul İletişim Yayınları, 2016, s.59

[31] Hayeri cexaspanutune. Yst eritturqeri datavarutyanyan pastatxteri. Aracabane, tarqmanutune ev canotutunere A. H. Papazyani (Ermeni Soykırımı. Jön Türklerin mahkeme belgelerine göre. Önsöz, tercüme ve tanıtımlar A.H.Papazyan, Erivan, 1989, s.43 (Ermenice); Bak. Erol Sadi Erdiñç, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Yargılamaları II. 8 mart 338 (1919) tarihli kararname ile kurulan Divan-ı Harb-i Orfi Yargılaması, cilt 2,

İstanbul, 2018, s. 22.

[32] BOA, DH. ŞFR, nr.54/308 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, kitabında s.61

[33] BOA, DH. ŞFR, nr.54/308 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, kitabında s.68

[34] Fuat Dündar, Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Teraki'nin Etnisite mühendisliği (1913-1918), İstanbul, İletişim Yayınları, 2008, s.61-62

[35] Murat Bardakçı, Talât Paşanın Evrak-ı Metrukesi, Sadrazam Talât Paşa'nın özel arşivinde bulunan Ermeni tehciri konusundaki belgeler ve hususi yazışmalar, İstanbul, Everest Yayınları, 2009

[36]Age s.35, 41, 77.

[37] Hüseyin Cahit Yalçın, Tanıdıklarım, İstanbul, YKY, 2002, s. 83.

[38] Buna, örneklerden biri Diyarbakır valisi, İttihat'ın kurucularından birinin Mehmet Reşit olayı. Bkz.Mithat Şükrü Bleda, İttihat ve Terakki Katibi Umumisi, İmparatorluğun Çöküşü, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1979, s.56-59

[39] BOA, DH, ŞFR, nr. 53/48 ; DH. ŞFR .nr.53/3 Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara, 1994, s.32-34 kitabında

[40] Böyle örneklerden biri Venezüellalı Osmanlı ordusu subayı Rafael de Nogales'in anılarıdır. Kitabın Rusça tercümesi bkz. Рафаэль де Ногалес, Четыре года под полумесяцем, (Dört yıl hilal altında) Москва, Русский Вестник, 2006.

[41] BOA, DH. EUM, 2 Şb.nr.69/6, 69/7, 69/8, 69/9, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Ankara 1994, kitabında s.125-126.

[42] Գրիգորիս ծ. վարդ. Պալաքյան, Հայ Գողգոթան, Դրվագներ հայ մարտիրոսագրութենէն: Բեռլինէն դեպի Չոր (1914-1920), Երևան, “Հայաստան”, 1991, էջ 378, Krikoris b. Piskopos Balakyan, Armeni Koğkotası, Armeni şehitlerin yazılarından bölümler: Berlinden Zora doğru (1914-1920), Erivan, Ermenistan, 1991, s.378.

[43] Onlardan bir örnek, “Der Zor dedikleri büyük kasaba /Kesilen Ermeni gelmez hesaba/Osmanlı etrafı dönmüş kasaba”, bkz. Selçuk Uzun, age.

[44] Yervant Odyan, Anidzyal Tariner (Lanetli yıllar) 1914-1919 (kişisel anılar), Tahran 2005. (Ermenice). Odyan kurbanların sayısını şu şekilde belirtmiştir: “Köprüsünden üç yüz bin Ermeninin geçtiği Der Zor’dan gelirim. Onlardan bugün sadece bin beş yüz kadın ve yetim çocuk sağ kaldı”, Yervant Odyan, age, s.33

106 Aram Andonyan, age, s.56, 112.

[46] S.Aguni , age, s.316; Şavarş Misagyan , age, s.33.

[47] Kitapta şöyle yazıyor: “30.000 Ermeninin mezarı Deyr-i Zor “, bkz. B. Donabedian, Tsayn tarapelots (Eziyetin Sesi), Paris 1922. s.311.

[48] BOA, BEO 4460-334455. 1355 Ca 25. Zor mutasarrıfı Zeki Bey’in azliyle yerine Havran mutasarrıfı Abdülkadir Bey’in tayini, 19 Mart 1917.

[49] RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 6.

[50] Salih Zeki'ni idam cezası kararı için bkz. BOA, BEO_004631_347324_001_001: Divan-ı Harbi Örfi Mahkeme kararı Alemdar (30 Nisan 1920) ve Vakit (2 Mayıs 1920) gazetelerinde yayınlanmıştır, bkz. "Tehcir ve Taktik" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları. İttihad ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922, Derleyenler Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 715-716. Deyr-i Zor Tehciri Davası.

[51] RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 5 arka sayfa.

[52] Emmanuil Emmanuilidis, Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları, İstanbul, Belge Yayınları, 2014, s. 146-147.

[53] RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 9 ve 9 arka sayfa. Salih Zeki'nin 1933 yılında yazdığı kısa biyografisi bkz. ek. 2.

[54] Aynı yerde, s. 9 arka sayfa.

[55] TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD No: 34, Klasör No: 3_6, Belge No:172-174.

[56] RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 8

[57] TKP MK 1920-1921 Dönüş Belgeleri - 1, Çeviri: Yücel Demirel, İstanbul, TÜSTAV, 2004, s. 36.

[58] RGASPI, f. 532, op. 12, d. 4306, s. 10.

[59] TÜSTAV Komintern Arşivi, Döküm 1, CD 2, Klasör: 02_36, Belge No.436 (Eski Türkçe)
Bu süreçte Rusya sosyalist devrimin sonraki yıllarında Türklerin hangi yollarla ve ne amaçlarla Kafkasya'ya ulaşmış oldukları konusunda Salih Zeki'nin arkadaşı Süleyman Nuri'nin tanıklığı da ilginçtir: "1919 senesi ve sonraları Kafkasya'ya üşüşen Türkler

hakkında kanaatim: Türk ordusundan Rus ordularına subay olsun er olsun iltica edenler hareketlerinde samimi, güya kendiliklerinden Azerbaycan'a ve Bakü'ye gelmiş yahut da tesadüfen esarete kaldıklarını söyleyenlerden ekserisi hareketlerinde gayri samimi, ya Pantürkizm peşinde dolaşan avantüristler ya da İstanbul'daki işgal kuvvetleri tarafından gönderilmiş hususi ajanlardı". Bkz. Süleyman Nuri, Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler, İstanbul, TÜSTAV, 2002, s. 236. İlginç olan, Süleyman Nuri'nin anılarında, Salih Zeki ile nasıl tanıştığı, Zeki'nin hangi yoldan ve nasıl Azerbaycan'a geldiği hakkında herhangi bir ayrıntı yok. 1919-1923 yıllarında samimi arkadaş olan, beraber devrimci mücadele yürüten Süleyman Nuri, anılarında Salih Zeki'ye çok az yer vermiştir.

[60] Süleyman Nuri, Çanakkale Siperlerinden TKP Yönetimine Uyanan Esirler, İstanbul, TÜSTAV, 2002, s.318.

Arsen Avagyan Tarih bilimleri doktoru, profesör

*Arsen Avagyan'ın "Karanlıkta Kalmış Bir Eylemci: İttihatçı Komünist Salih Zeki (Kuşarkov)" başlıklı çalışmasından alınmıştır.

Kaynak: akunq.net